

1. Wprowadzenie – Jan Ponętowski (ok. 1540–1598)

*Nobilis D. Ioannes Ponetowski de Ponetow natione Polonus vir longus,
paru[m] gib[b]osus, cum nigra barba et longis crinibus [...]*

Jan Tetzl, kronikarz hradyński⁵⁷

1.1. Przed objęciem tronu opackiego

1.1.1. Pochodzenie i najbliższa rodzina

Informacje archiwalne na temat Jana Ponętowskiego rozkładają się dość nierównomiernie w różnych okresach jego życia. Pierwszą trudnością, którą napotyka badacz, jest opisanie pochodzenia, edukacji i początków kariery Ponętowskiego, do których źródła są nader skromne. Nawet sama data urodzenia Jana Ponętowskiego – ok. 1540 roku – jest jedynie hipotetyczna, a jej oszacowanie opiera się na dalszych losach tego szlachcica. Najczęściej wykorzystywanym przez badaczy źródłem mówiącym o pochodzeniu Ponętowskiego są herbarze Bartosza Paprockiego. Według *Gniazda cnoty* i *Herbów rycerstwa polskiego* Jan Ponętowski był synem Stanisława Ponętowskiego herbu Bróg (Leszczyc) i Doroty Borzysławskiej. Jego braćmi byli Jakub i Maciej; dziadem po mieczu był Wincenty Ponętowski, a babką nieznaną z imienia Rudnicka herbu Lis, która według Paprockiego po śmierci Wincentego miała ponownie wyjść za mąż za Pawła Dunin-Wolskiego, „z którym miała dzisiejszego biskupa płockiego”⁵⁸. Zatem Rudnicka, babka Ponętowskiego po mieczu, miała być także matką Piotra Dunin-Wolskiego.

Przekaz Paprockiego dotyczący rodziny Ponętowskiego budzi jednak wiele wątpliwości i nie do końca odpowiada znanym przekazom heraldycznym. Paprocki, pisząc w swych herbarzach o Piotrze Dunin-Wolskim, przedstawił wersję dotyczącą jego pochodzenia odmienną od tej, którą podawał przy wywodzie Ponętowskich – jako jego matkę wskazywał tym razem Wiewecką herbu Jastrzębiec⁵⁹, co znajduje potwierdzenie w innych źródłach⁶⁰. Trudno jednak stwierdzić, czy informacja o pokrewieństwie obu bibliofili jest nieprawdziwa, czy jedynie podana z błędem. Paprocki wskazywał na połączenie rodzin obu duchownych poprzez Rudnicką herbu Lis, która dla Ponętowskiego miała być babką ojczystą, a dla Dunin-Wolskiego matką. Tymczasem herbem Lis pieczętowała się nieznana z nazwiska

⁵⁷ „Szlachetny pan Jan Ponętowski z Ponętowa, Polak, wysoki człowiek, nieco garbaty, z czarną brodą i długimi włosami [...]”, MZA, G 12, kn. 385, fol. 35v.

⁵⁸ Paprocki 1578, 69; Paprocki 1584, 222–223.

⁵⁹ Paprocki 1584, 451.

⁶⁰ „*Dorothea de Wywecz de armis Jastrzambecz et Lysz*”, zob. Weimann 1909, 30; Kosiński 1981; Obrębski 2000, 230.

babka po kądzieli Piotra Dunin-Wolskiego, o czym informuje herb złożony z jego nagrobka oraz źródła pisane. Wysnuwanie na tej podstawie dalszych wniosków o wspólnych przodkach Piotra Dunin-Wolskiego i Jana Ponętowskiego byłoby dość karkołomne. Nie sposób też przesądzić, czy określenie ich jako „bliskich” (*propinqui*) w korespondencji z 1586 roku dowodzi, że Ponętowskich i Dunin-Wolskich łączyły związki rodzinne⁶¹.

Brak spójności w przekazach Paprockiego podważa ich wiarygodność. Kolejne nieścisłości można zauważyć, zestawiając je z wywodem genealogicznym Ponętowskiego zawartym w jego herbach złożonych. Problematiczne są w tym przypadku identyfikacja matki Ponętowskiego i pochodzenie jego babek, a wyjaśnienie obu tych kwestii wymaga przyjrzenia się bliżej herbom. Niektóre z używanych przez Ponętowskiego pieczęci herbowych przedstawiały dwa herby (zwyczajowo herb własny i herb matki) lub czteropolową tarczę herbu złożonego z wywodem genealogicznym (zwyczajowo herb własny, matki, babki ojczystej i babki macierzystej). Na pieczęci wielkiej opackiej Jana Ponętowskiego, datowanej na tłoku pieczętnym na 1577 rok, a używanej w latach 1578–1587 (il. 1)⁶² oraz pieczęci mniejszej, datowanej na tłoku na 1581 rok, a znanej z użycia w 1596 roku (il. 2)⁶³ były to herby Bróg i Ogończyk. Z kolei na pieczęci sekretnej używanej w latach 1577–1584 widniały herby Bróg, Ogończyk, Poraj oraz Lis (il. 5)⁶⁴. Ponadto Ogończyk wraz z Brogiem został użyty na rewersach medali z 1582 roku z wizerunkiem Jana Ponętowskiego (il. 3)⁶⁵ oraz – wraz z Porajem i Lisem – na jego pastorałach i w protoekslibrisie (il. 8)⁶⁶. Tylko jedna pieczęć z 1584 roku, znana z jednego użycia w 1592 roku, uwzględniała herby Bróg i Odrowąż (il. 19, 265)⁶⁷.

Zatem w zdecydowanej większości źródeł oficjalnych i urzędowych w miejscu herbu matki pojawia się Ogończyk, co pozwala uznać, że był to herb matki Ponętowskiego. Jak już wspomniano, według Paprockiego była nią Dorota Borzysławska. W istocie Dorota Ponętowska, wdowa po Stanisławie Ponętowskim, żyła jeszcze w 1576 roku i była dziedziczką m.in. na Borzysławicach⁶⁸. Zmarła przed 28 sierpnia 1584 roku, kiedy to Jan Ponętowski planował wyjazd do Rzeczypospolitej na jej pogrzeb⁶⁹.

⁶¹ Wzmianka o rekomendacji wystawionej Ponętowskiemu przez Piotra Dunin-Wolskiego „*ut propinquu[m] suum*”, w: Stanisław Pawłowski do Jana Ponętowskiego, 13 sierpnia 1586, ZAO-OL, AO, sig. 23, inv. č. 97, fol. 77r–v.

⁶² Mlčák 2005, 5, il. 15; Bolom-Kotari 2015, 168.

⁶³ ANK, Archiwum OO. Augustianów w Krakowie, sygn. Aug.11 oraz Zbiór pieczęci luźnych, sygn. 75 (29/1597/0/-/75).

⁶⁴ Mlčák 2003, 220; Mlčák 2005, 6; Bolom-Kotari 2015, 169, 232–234, 284–285.

⁶⁵ Raczynski 1845, nr 55c; Hutten-Czapski 1872, nr 3976; Taul 1969, 8; Szwagrzyk 1971, 34; Bogacz, Sakwerda 1999, 17; Štěpán 2002, 88; Štěpán 2003, 109.

⁶⁶ Samek 1991.

⁶⁷ Użycie herbu Odrowąż jest kwestią osobną i zostanie omówione w rozdziale 3.4 „Kreacja wizerunku”.

⁶⁸ Pawiński 1883, 77. W dokumencie z 21 lipca 1579 Jakub Ponętowski pisze się „*z Ponětova a na Boroslawicích*”, MZA, A 1, inv. č. 779. Na temat innych, dawniejszych hipotez i używania przez Borzysławskich Ogończyka zob. Herman 2019, 72–73.

⁶⁹ Rudolf II do konwentu hradyjskiego i podkomorzego, 28 sierpnia 1584, NAP, Morava, inv. č. 2960.

Pozostaje zatem druga kwestia, związana z babkami Jana. Bartosz Paprocki nie podał tożsamości babki Jana Ponętowskiego po kądzieli. W herbach złożonych Jana Ponętowskiego znanych z protoekslibrisu (il. 8) i pieczęci sekretnej (il. 5) w miejscu herbu babki po kądzieli znalazł się herb Poraj. Podobnie na pastorałe herby pojawiają się w kolejności, która sugeruje odczytanie herbu Poraj jako herbu babki po kądzieli. Zatem można by uznać, że była nią szlachcianka herbu Poraj. Sprawę jednak komplikują superekslibrisy, w których herby Lis i Poraj w polu trzecim i czwartym zamieniono tak, że Lis powinno się odczytać jako herb babki po kądzieli, a Poraj jako herb babki po mieczu (il. 12–13). Powstaje więc pytanie, który z układów należy uznać za prawidłowy. Z jednej strony wiemy, że Paprocki przedstawił wywód rodowy Ponętowskiego w sposób, który nie odzwierciedlał w pełni rzeczywistych relacji rodzinnych. Z drugiej strony jednak superekslibrisy Jana Ponętowskiego także zawierają pewną manipulację – zamiast herbu Ogończyk pojawia się w nich Odrowąż, co ma znaczenie reprezentacyjne⁷⁰. Poza tym odbiór superekslibrisów ograniczał się, przynajmniej przed 1592 rokiem, do wąskiego grona osób, którym Ponętowski pokazywał swoją bibliotekę. Z punktu widzenia heraldyki zamiana miejsc herbów babek jest odstępstwem od reguły, ale herb Ponętowskiego nie jest pod tym względem wyjątkowy. Zamiana herbów babek zdarzała się nie tak rzadko i mogła być nawet nie tyle odstępstwem od reguły, ile jej odmienną realizacją – na przykład wynikającą z pomyłki w numerowaniu pól⁷¹. Biorąc pod uwagę zmieniony układ oraz herby, mogła to być także próba innego rozłożenia akcentów w wywodzie genealogicznym, nie można bowiem wykluczyć, że układ herbu złożonego Jana Ponętowskiego odbiegał od ustalonego schematu. Niestety opis tych modyfikacji jest niemożliwy wobec braku innych źródeł dotyczących jego pochodzenia. Nie zachowały się herby złożone jego braci⁷². Należy więc tymczasem sprawę pochodzenia babek Ponętowskiego zamknąć stwierdzeniem, że były to szlachcianki – być może Rudnicka herbu Lis i nieznana herbu Poraj.

1.1.2. Edukacja i wczesna twórczość literacka

Źródła pisane dotyczące młodości Jana Ponętowskiego są bardzo skromne. Pierwszą wzmiankę znajdujemy, co znamienne, w książce, którą nasz bohater podarował 6 października 1561 roku „na dowód przyjaźni” Andrzejowi Niedrwickiemu. Ponętowski własnoręcznie wypisał po łacinie dedykację na tylnej wyklejce *Epistolarum Leonis Decimi Pontificis Maximi nomine scriptarum libri XVI ad Paulum III Pontificem Maximum... missi Pietra Bemba* wydanych w Bazylei w 1547 roku⁷³. Opatrzył ją przy tym dość dramatycznym wezwaniem, zapisanym nad imieniem

⁷⁰ Szerzej na ten temat zob. rozdział 3.4 „Kreacja wizerunku” oraz Herman 2019.

⁷¹ Stróżyk 2004, 207–211.

⁷² Zachowało się kilka wycisków pieczęci Jakuba Ponętowskiego, lecz przedstawiają one jedynie herb Bróg, zob. m.in. MZA, A 1, inv. č. 779.

⁷³ „Anno Domini 1561 / Hic liber donatus est Andreae / Nyedrwickio Aulico Sacrae Regi[a]e M[aie]st[at]is Polonorum A d[omi]no Ioanne / Ponętowskij in pignus amicitiae / A[n]no D[omi]ni 1561 6 die Octobris. / Tuus

i nazwiskiem Niedrwickiego: „jestem twój, pomóż mi” z dopiskiem „panie”, które można odczytywać jako prośbę o pomoc kierowaną do adresata dedykacji lub motto Ponętowskiego będące zestawieniem kilku wersów Psalmu 119 (118). Ponad swoim imieniem i nazwiskiem Jan Ponętowski zapisał, także po łacinie: „Ozdobą szlachetności sława” z dopiskiem „dobra”, co raczej wskazywałoby na motta lub dewizy obu mężczyzn. Andrzej Niedrwicki w latach 1557–1560 był paziem i pokojowcem królowej Katarzyny Habsburżanki, a od 20 października 1560 służył w cztery konie na dworze Zygmunta II Augusta⁷⁴. Właśnie jako aulita królewski jest wspomniany w omawianej dedykacji. Być może w istocie Ponętowskiemu zależało na utrzymaniu lub wzmocnieniu więzów przyjaźni z królewskim dworzaninem, który mógł mu wyświadczyć rozmaite przysługi na dworze. Niestety, prezent Ponętowskiego nie spotkał się chyba z uznaniem, ponieważ Niedrwicki szybko się go pozbył – Mateusz Nadolski zakupił tę książkę w Wilnie w 1562 roku i wpisał notę własnościową na jej przednią wyklejkę⁷⁵. Nie wiemy, jakich uprzejmości oczekiwał Ponętowski od dworzanina królewskiego w zamian za swój dar, świadczy on jednak o zainteresowaniu Ponętowskiego historią i literaturą łacińską. Oprawa *Epistolarum* prawdopodobnie powstała w środowisku poznańskim, a więc ośrodkiem sąsiadującym z rodzinnymi stronami Ponętowskiego⁷⁶. Wciąż jednak niewiele można powiedzieć o najwcześniejszych etapach jego edukacji formalnej.

Według Danuty Quirini-Popławskiej Jan Ponętowski studiował w Padwie w 1567 roku⁷⁷. Stwierdzenie to nie jest jednak oparte na analizie źródeł, lecz na interpretacji dawnej literatury. Stanisław Windakiewicz na podstawie korespondencji Antonia Marii Grazianiego z Mikołajem Tomickim podał, że „w r. 1567 bawił w Padwie Jan Ponętowski”⁷⁸. Edukacja Ponętowskiego w Padwie jest jednak wielce wątpliwa, ponieważ nie wymieniają go żadne z dotąd publikowanych spisów studentów padewskich. Co więcej, nawet jego obecność w tym mieście w 1567 roku jest raczej niepewna, ponieważ listy Grazianiego pisane wiosną tego roku do Mikołaja Tomickiego, z których korzystał Windakiewicz, w istocie kilkakrotnie wspominają szlachcica „Ponietowschio”, lecz imię Jana nie pojawia się tam ani razu⁷⁹. Wymieniany jest za to Walenty Ponętowski, najprawdopodobniej późniejszy podkomorzy łęczycki, mąż Anny Firlejówny i krewny Jana, o którym wiadomo, że wiele podróżował⁸⁰.

sum adiuua me D[omi]ne / And[reas] Nyedrwickij / 15 K 61. / Ornamentum nobilitatis fama bona / Ioannes Ponętowski”, Warszawa, BUW, Sd. 618.116.

⁷⁴ Ferenc 2014, 57, 224.

⁷⁵ Warszawa, BUW, Sd. 618.116.

⁷⁶ Zdobi ją wycisk radełka z całopostaciowymi przedstawieniami Chrystusa („*SALVATOR / EGO SVM PA / SVRET VAD*”), wykorzystywanego w latach 40. XVI wieku przez anonimowego poznańskiego introligatora z kręgu Patruusów, por. Wagner, Madajewska, Mazerska 2018, kat. 20.

⁷⁷ Quirini-Popławska 2014, 244.

⁷⁸ Danuta Quirini-Popławska nie podaje przypisu dotyczącego edukacji Ponętowskiego w Padwie, lecz w korespondencji, za którą w tym miejscu serdecznie dziękuję, wskazała jako swoje źródło książkę Stanisława Windakiewicza: Windakiewicz 1891, 75.

⁷⁹ Mai 1839, 272, 274, 289, 294.

⁸⁰ Ibidem, 272; Lipski 1981b, 405–406.

Trudno obecnie stwierdzić, na jakiej podstawie Windakiewicz rozpoznał w postaci z listów Jana, lecz do czasu znalezienia innych źródeł podane przez badacza informacje należy traktować z dużą powściągliwością.

Podobnie, za Leszkiem Hajdukiewiczem, możemy jedynie przypuszczać, że Jan Ponętowski odbierał dworską edukację u Macieja Żalińskiego, któremu jako „jeden dawny sługa” i „najniższy sługa” dedykował w 1569 roku *Krotki Rzeczy Polskich Seymowych, pamięci godnych, Commentarz*⁸¹. Uważna lektura tego druku przynosi więcej informacji o Janie Ponętowskim i jego otoczeniu, ponieważ w tomie tym opublikowano trzy wiersze poświęcone samemu Ponętowskiemu. Ich autorzy nie należeli ani do kręgu poetów, ani szczególnie istotnych osobistości. Autor utworu *In insignia generosi domini Ioannis Ponetowski, G. P.* pozostaje nieznany. Karol Estreicher ostrożnie próbował rozwinąć skrót „G. P.” kolejnym skrótem „*Gradisc. Prioris*”⁸², lecz obecnie wiemy, że jego wątpliwości były uzasadnione, ponieważ Ponętowski znalazł się w Hradisku dopiero kilka lat później. Nie wiemy zatem, czy skrót ten należy rozwijać jako inicjały autora, czy szukać w nim dodatkowego epitetu Jana Ponętowskiego.

Autor drugiego utworu na herb Jana Ponętowskiego podpisał się jako „Jan Łoski z Woley Chynowskiej”. Jan Łoski był to najpewniej rówieśnik Ponętowskiego, wpisany w 1566 roku w poczet studentów Uniwersytetu Krakowskiego⁸³. Pochodził z dawnego mazowieckiego rodu herbu Rogala i dzięki koneksjom rodzinnym wszedł w skład kapituły gnieźnieńskiej już w 1568 roku. Stanisław Karśnicki, zrzekający się na jego rzecz kanonii, w liście do kapituły metropolitalnej z 30 lipca 1568 roku podkreślał pochodzenie, zalety i młody wiek swego

⁸¹ W kontekście tych rozważań szczególnie interesujący jest drzeworyt odbity dwukrotnie na stronach *Komentarza*. Drzeworyt ten przedstawia rollwerkowy kartusz z godłem Leszczyc, wpisany w wieniec z wewnętrznym otokiem z dewizą i datą: „*VIRTUS NOBILITAT HOMINEM AN: 1568*”. Wewnątrz otoku, po obu stronach kartusza, widnieją litery „IP”. Jeżeli uznać datę na otoku za datę wykonania klocka, to o rok wyprzedza on wydanie *Komentarza* opisującego wydarzenie z początku 1569 roku. Wydaje się zatem, że klocek ten nie powstał specjalnie na potrzeby tej publikacji, chyba że została ona u Ponętowskiego zamówiona dobrych kilka miesięcy wcześniej. Powstaje więc pytanie o pierwotne przeznaczenie klocka, na które nie ma jednoznacznej odpowiedzi, ponieważ znamy go tylko z odbić w *Komentarzu*. Nie można wykluczyć, że drzeworyt ten zdołał jakiś nieznany twórca Jana lub jego brata Jakuba z 1568 roku. Zarówno herb, data, jak i inicjały w nim zawarte mogą odnosić się do obu Ponętowskich. Klocek ten był spersonalizowany, co zdecydowanie ograniczało drukarzowi jego możliwe zastosowania. Przypomina on herbowe księgoznaki – wspólną cechą wielu z nich było właśnie zastosowanie okrągłego wieńca z otokiem, na tle którego umieszczano inskrypcję z dewizą lub identyfikacją właściciela oraz datą. Typowe było także umieszczanie wewnątrz otoku godła herbowego w rollwerkowej tarczy – tak jak w klocku z herbem Leszczyc, zob. Wagner 2016b, 215–221, 433–439. Czy tak mógł wyglądać wczesny superekslibris Jana lub Jakuba? Znana była praktyka wykorzystywania drewnianych klocków-tłoków zarówno do odbijania rycin, jak i wyciskania superekslibrisów, Wagner 2016b, 54. Nie można więc wykluczyć, że już w 1568 roku Jan lub Jakub posiadali tłok ze swoim superekslibrisem. W każdym razie mógł on świadczyć o początkach twórczości literackiej lub pasji bibliofilskiej jednego z braci Ponętowskich. Jednak ze względu na zastosowanie go w druku Jana wydaje się bardziej prawdopodobne, że to do niego mógł ten klocek należeć. Zachowało się tylko kilka książek ze zbiorów Jakuba, np. Illinois, Illinois University Library, Incunabula 871 L91500; BJ, 114002 IV (identyfikowany ze względu na superekslibris napisowy IP z mottem „*Virtus Tandem Superabit*”).

⁸² Estreicher 1913, 2.

⁸³ „*Joannes Adriani Losky diec Posnaniensis gr. 4°*”, Chmiel 1892, 59.

następcy, studiującego wówczas w Krakowie⁸⁴. Łoski z kanonii zrezygnował w 1575 roku i po ojcu Adrianie objął starostwo wareckie⁸⁵.

Dotąd bliżej nierozpoznany Andrzej Witowski podpisał zamykający treść *Krótkiego komentarza* zwrot „do czytelnika”, w którym wychwalał dzieło Ponętowskiego. Literaturze znany jest kanonik włocławski i kruszwicki Andrzej Witowski („Witosky”), który – jak podaje brązowe epitafium z katedry włocławskiej, wystawione przez jego brata Nioba („Niobus”) – zmarł 31 marca 1584 roku w wieku 37 lat⁸⁶. Skądinąd wiemy o nim, że posiadał przynajmniej jedną książkę⁸⁷. Włodzimierz Dworzaczek wynotował kilka transakcji z lat 1549–1571, w których uczestniczył Andrzej Witowski, dziedzic w Piwonicach i Smółkach w powiecie kaliskim⁸⁸. Wspomniany wyżej kanonik Witowski urodził się ok. 1547 roku, więc z pewnością nie należy go identyfikować z Andrzejem wymienianym w transakcjach z lat 40. i 50. XVI wieku. Mógł być jednak jego synem, ponieważ w dwóch transakcjach z 1579 roku jako strona wymieniany jest Job Witowski, syn Andrzeja dziedzica w Piwonicach i Smółkach, którego można utożsamiać z Niobem, bratem kanonika Andrzeja⁸⁹. Przy takiej identyfikacji Andrzeja Witowskiego autorem zwrotu do czytelnika byłby dwudziestodwuletni młodzieniec wywodzący się z drobnej szlachty, pochodzący z wsi położonych ok. 60 kilometrów od Ponętowa, a więc z terenów nieodległych od rodzinnych wsi Jana Ponętowskiego. Być może w momencie opublikowania *Krótkiego komentarza* był już kanonikiem lub wkrótce miał otrzymać jedną z dwóch kanonii.

Przed tekstem dedykacji Ponętowskiego został wydrukowany utwór na herb Mateusza Żalińskiego napisany przez Bartłomieja Koźmińskiego herbu Poraj. Niestety nie udało się zidentyfikować żyjącego wówczas Bartłomieja z rodu Koźmińskich⁹⁰. Ze względu na znanych Koźmińskich tego herbu można w nim jedynie rozpoznać wielkopolskiego szlachcica. Autorami utworów poetyckich towarzyszących *Krótkiemu komentarzowi*, których możemy zidentyfikować, byli więc zapewne młodzi szlachcice, rówieśnicy Jana Ponętowskiego. Chociaż Ponętowski był w Krakowie 19 czerwca 1569 roku, bo tak określił datę i miejsce spisania dedykacji *Komentarza* dla Macieja Żalińskiego, to niewykluczone, że przebywał w stolicy Rzeczypospolitej już wcześniej. Wydaje się więc, że autorów tekstów wydrukowanych wraz z *Krótkim komentarzem* Ponętowski mógł znać z rodzinnych stron lub z czasu swojego pobytu w Krakowie. Obecność ich utworów w tomie wydanym pod nazwiskiem

⁸⁴ „Johanni Loskj nobilissimo et optime spei adolescenti, qui nunc Cracovie strenuam operam bonis studiis navat”, zob. Korytkowski 1883, 531–532.

⁸⁵ Ibidem, 532; Boniecki 1913, 10.

⁸⁶ Mietz, Pakulski 1985, t. 4, z. 1, 79.

⁸⁷ Iwańska-Cieślak 2011, 198.

⁸⁸ Teki Dworzaczka, Księgi grodzkie i ziemskie, Kalisz, Inskrypcje XVI wiek, 1669 (Nr 15) 1552, 4187 (Nr 42) 1574; Rezygnacje XVI wiek, 831 (Nr 5) 1580, 4657 (Nr 3) 1571; Poznań, Inskrypcje XVI wiek, 5887 (Nr 888) 1549 (<https://tekidworzaczka.bk.pan.pl/>, dostęp: 30 lipca 2020).

⁸⁹ Teki Dworzaczka, Księgi grodzkie i ziemskie, Kalisz, Rezygnacje XVI wiek, 741 (Nr 5) 1579 (<https://tekidworzaczka.bk.pan.pl/>, dostęp: 30 lipca 2020).

⁹⁰ Boniecki 1908, 123–125.

Ponętowskiego sygnalizuje istotne dla niego przywiązanie do rodzimych ziem oraz ośrodka krakowskiego. Na karcie tytułowej opisywanego dzieła także podkreślono jego pochodzenie poprzez wskazanie ziem, z których się wywodził („przez Jana Ponętowskiego z Łęczycy / ziemie [...] uczyniony”). Zarówno Łoski i Witowski, jak i Ponętowski, byli wtedy u progu kariery kościelnej, lecz Jan zaszedł najdalej z nich.

Jan Ponętowski został wpisany na listę studentów Uniwersytetu Krakowskiego zapewne właśnie w czerwcu 1569 roku z kwotą 3 groszy⁹¹. Poszedł więc w ślady starszego brata, Jakuba, który prawdopodobnie immatrykulował się na tej uczelni w 1550 roku, płacąc 8 groszy⁹². Dziewiętnaście lat dzielące rozpoczęcie studiów obu braci może wskazywać na dużą różnicę wieku albo też na wczesne lub – wręcz przeciwnie – późne podjęcie nauk uniwersyteckich przez jednego z nich. Maciej Ponętowski, brat Jana i Jakuba, zapewne studiował od 1559 roku we Frankfurcie nad Odrą (wpis z jego nazwiskiem nie podaje imienia ojca, które mogłoby upewnić w identyfikacji), wraz z wieloma Polakami immatrykulowanymi w tym samym roku, m.in. Sebastianem Grabowieckim i Stanisławem Reszką. Maciej immatrykulował się, płacąc 22 i pół grosza⁹³. Rodzina dbała więc o wykształcenie swoich synów, przy czym warto zauważyć, że kolejni synowie wnosili coraz mniejszą opłatę immatrykulacyjną, co może, choć nie musi, wskazywać na trudności finansowe.

Kolejne lata Jan Ponętowski spędził zapewne w Krakowie, chociaż raczej nie ukończył swoich studiów otrzymaniem tytułu⁹⁴. Wtedy też zapewne, jak zauważył Leszek Hajdukiewicz, nawiązał liczne kontakty ze „środowiskiem literacko-wydawniczym Krakowa”⁹⁵. Omówiony już pierwszy znany utwór literacki Ponętowskiego opublikował Stanisław Szarfenberger, którego dom, warsztat i księgarnia znajdowały się wówczas naprzeciw Kolegium Większego Uniwersytetu Krakowskiego⁹⁶. On także wydał *O pomnożeniu i rozkrzewieniu wszelakich pożytków* (Kraków 1571), którego właściwą część poprzedzały wiersze na herb Nowina Jana Krzysztoporskiego autorstwa Andrzeja Trzecieckiego oraz Jana Ponętowskiego. Dwa lata później spod prasy Łazarza Andrysowicza wyszły *Tytuły prawa magdeburskiego* (Kraków 9 III 1573) z kolejnym wierszem Ponętowskiego – *Na zacny herb Jego miłości Pana Jakuba Rokosowskiego Kasztelana Szremskiego*. Dziełko to opublikowano wśród

⁹¹ Hajdukiewicz 1970, 493. BJ, Rkps 260 III, *Metricae studiosorum Universitatis Cracoviensis pars 3, ab anno Domini 1551–1606*, fol. 51r.

⁹² BJ, Rkps 259 III, *Metricae studiosorum Universitatis Cracoviensis pars 2, ab anno Domini 1509–1551*, fol. 227v; Lipski 1981c, 399.

⁹³ Litwornia 1976, 21; Friedländer 1887, 153–155.

⁹⁴ Autorzy katalogu rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej podają, że uzyskał tytuł bakałarza sztuk wyzwolonych w 1571 roku, lecz bez wskazania źródła. Prawdopodobnie było nim opracowanie historii Biblioteki Jagiellońskiej. Nie udało się znaleźć podstawy archiwalnej tej informacji, Kowalczyk i in. 2004, 215; Zathę, Lewicka-Kamińska, Hajdukiewicz 1966, 160–162. Nazwisko bakałarza z 1571 roku należy raczej odczytać jako „Ponciensis”, BJ, Rkps 252 III, *Liber promotionum philosophorum ordinis*, fol. 14v. Można go identyfikować z Janem z Ponieca, synem Andrzeja, immatrykulowanym w końcu 1569 roku, BJ, Rkps 260 III, *Metricae studiosorum Universitatis Cracoviensis*, fol. 51v.

⁹⁵ Hajdukiewicz 1970, 500.

⁹⁶ Kawecka-Gryczowa, Bacewiczowa 1983, 284–285.

utworów Mateusza Miszewskiego, Stefana Aichlera oraz ponownie – Andrzeja Trzecieckiego, co może świadczyć nie tylko o znajomościach Ponętowskiego, lecz także o poszukiwaniu protektora⁹⁷. Jan Krzysztoporski herbu Nowina był bibliofilem i od lat 60. XVI wieku mecenasem Andrzeja Trzecieckiego, który dedykował mu wiele swych dzieł, otrzymując w zamian protekcję i niewątpliwie korzyści finansowe⁹⁸. Epigramaty Ponętowskiego dla kalwinisty (Jana Krzysztoporskiego) i luteranina (Jana Rokossowskiego⁹⁹) można potraktować jako świadectwo specyficznej sytuacji wyznaniowej Rzeczypospolitej lub jako wyraz oportunizmu Ponętowskiego, który zaledwie dwa lata wcześniej w *Krótkim komentarzu* w dobitnych słowach krytykował ruchy różnowiercze i wyrażał podziw dla tych, którzy je skutecznie zwalczali. Jednocześnie, co odnotował już Hajdukiewicz, zarówno Rokossowski, jak i Krzysztoporski mieli wspierać kandydaturę habsburską w 1575 roku¹⁰⁰, co było spójne z działaniami politycznymi brata Jana – Jakuba.

Leszek Hajdukiewicz wysunął przypuszczenie, że Ponętowski mógł opuścić Kraków w obawie przed zarazą z lat 1572–1573¹⁰¹, jednak brak źródeł uniemożliwia zweryfikowanie tej hipotezy. Kolejny ślad jego aktywności ponownie wiąże się z Krakowem i działalnością literacką, Jan Ponętowski przygotował bowiem utwór *Na herb Króla Jego Miłości francuzkiego y polskiego. Aurea Sarmaticis floreunt lilia campis*, otwierający drugie wydanie *Biblii Leopoldy*, wydrukowane w oficynie Mikołaja Szarfenbergera, brata Stanisława. Nie wiadomo, kiedy dokładnie powstał utwór na cześć Henryka Walezego: przed jego ucieczką w czerwcu 1574 roku czy później, z pewnością jednak ukazał się w niefortunnym momencie. Dedykacja Szarfenbergera dla króla jest datowana na 31 grudnia 1574 roku, kolofon zaś zawiera datę 31 grudnia 1575 roku. Sejm, który obradował w listopadzie i grudniu 1575 roku, zakończył się podwójną elekcją Stefana Batorego i Maksymiliana Habsburga. Sprawa miała się rozstrzygnąć dopiero na początku 1576 roku. Zatem długi proces wydawniczy zbiegł się w czasie z okresem bezkrólewia. Wiadomo skądinąd, że Jakub Ponętowski, którego działalność była dotąd silnie związana z biografią Jana, zapewne już od końca czerwca 1574 roku, niedługo po ucieczce Walezego, a z pewnością od lutego 1575 roku, działał na rzecz Habsburgów¹⁰².

Hajdukiewicz, pisząc o latach 1573–1576, przyznawał, „że nie posiadamy przekonujących argumentów na poparcie zachęcającej hipotezy o udziale Jana Ponętowskiego w politycznych machinacjach cześnika łeczyckiego”, jednak przypuszczenie to uczynił podstawą dalszego wywodu¹⁰³. Współpraca braci na tym wczesnym etapie jest niepewna.

⁹⁷ Hajdukiewicz 1970, 501–502.

⁹⁸ Ibidem, 501; Czapnik 2009, 15–152.

⁹⁹ Bem 2015, 462.

¹⁰⁰ Hajdukiewicz 1970, 501.

¹⁰¹ Ibidem, 500, przyp. 69.

¹⁰² Ibidem, 506–508.

¹⁰³ Ibidem, 504–509.

30 marca 1575 roku Andrzej Dudycz pisał z Krakowa do Jakuba Ponętowskiego, który wyruszył z tajną misją do Pragi, informując go, że nikt nie domyśla się ani nie pyta, dokąd wyjechał, z wyjątkiem jego brata, któremu udzielił wymijającej odpowiedzi¹⁰⁴. Nie wiemy, którego z braci Jakuba Dudycz miał na myśli. Autorzy edycji listów Dudycza uznali, że dociekliwym bratem był Maciej, ponieważ Jan towarzyszył Jakubowi w jego misjach politycznych i był aktywniejszy politycznie¹⁰⁵. Zapewne oparli oni swoje przypuszczenie na hipotezie Hajdukiewicza, która, chociaż jest wielce kusząca, nie znajduje żadnego poparcia ani zaprzeczenia w źródłach. Zatem wydaje się, że zarówno Maciej, jak i Jan mogli być ciekawi losów brata. Dzięki dziennikowi Jakuba możemy dość dokładnie odtworzyć trasy jego podróży¹⁰⁶. Skrzętnie spisywał on nazwy miejscowości, w których się zatrzymywał, rzadziej zwięzłe opisy spotkanych osób lub wydarzeń. Według notatek w dzienniku jeszcze w ostatnich dniach marca był w Krakowie. Jego podróż rozpoczęła się nie wcześniej niż 28 marca 1575 roku, ponieważ w tym dniu Dudycz napisał list do cesarza, który Ponętowski miał dostarczyć. Już 1 kwietnia był w Hranicach, a w kolejnych dniach w Trzebowej, Pardubicach, Brodzie, Pradze i Ołomuńcu. W połowie kwietnia wrócił do Krakowa¹⁰⁷. Już wówczas nawiązał kontakty z najwyższym kanclerzem Królestwa Czeskiego Vratislavem z Pernštejna, z którym współpracował i który gościł go w swoim domu w Pradze¹⁰⁸. W 1577 roku Pernštejn będzie jednym z komisarzy cesarskich, którzy ustanowią Jana Ponętowskiego opatem.

1.1.3. Spór wokół objęcia koadiutorii i opactwa w Hradisku

Jan Ponętowski został nazwany opatem po raz pierwszy w liście odpustowym generała zakonu dominikanów Serafino Cavallego z 11 lutego 1576 roku, który Michael Siebenacher w XVII wieku przepisał do kroniki klasztornej¹⁰⁹. W tamtym czasie jednak opatem Hradiska z całą pewnością był Kašpar z Litovli. Kronikarz popełnił więc błąd w zapisie daty, wskazaniu pierwszego roku rządów Ponętowskiego jako opata lub błędna data była jednym z przejawów poważniejszego nieporozumienia skutkującego pomyłką Cavallego. Wiemy, że już w pierwszej połowie 1576 roku Jan Ponętowski starał się o koadiutorię i być może z tego wynikał przedwcześnie przypisany mu tytuł¹¹⁰. Wiosną 1576 roku cesarz Maksymilian II odpisywał na protesty opata i całego konwentu hradyskiego, którzy twierdzili, że narzucenie im koadiutora łamie dawne przywileje nadane klasztorowi.

¹⁰⁴ „[...] chyba pan brat Waszej miłości chciał się dowiadować ode mnie, kiedy Wasza Miłość zaś się wróci, a dokąd jachał”, Szczucki et al. 1998, 146–147.

¹⁰⁵ Ibidem, 146–147, przyp. 2.

¹⁰⁶ *Zapiski Jakuba Ponętowskiego*.

¹⁰⁷ Ibidem, kwiecień 1575.

¹⁰⁸ „5 [aprilis] *exceptus sum iussu imperat[oris] in domo d. de Pernstin liberalissime habitus*”, „7 [aprilis] *cum d. de Pernstin multi sermones*”, zob. ibidem, 5–8 kwietnia 1575.

¹⁰⁹ MZA, E 55, sig. II 1, inv. č. 199, karton 1, nr 108.

¹¹⁰ Siebenacher zanotował, że Ponętowski starał się o ten odpust w pierwszym roku swoich rządów, wskazując na 1576 rok, MZA, E 55, sig. II 1, inv. č. 199, karton 1, fol. 241B.

Maksymilian II jednak wyrażał stanowcze życzenie, by Jan Ponętowski został koadiutorem i 28 maja 1576 roku wystawił mu na to swój rewers¹¹¹. Ponętowski miał objąć koadiuturię po przyjęciu habitu, reguły i statutu zakonu. Przyszły koadiutor przystał na powyższe warunki w dokumencie wystawionym w Ołomuńcu 8 czerwca 1576 roku¹¹², lecz przez długie miesiące nie realizował jego postanowień. Chociaż starając się o koadiuturię nie mógł jeszcze wydawać klasztornych pieniędzy, to zaciągnął obciążające klasztor długi w Ołomuńcu, „żywając jak człowiek świecki”¹¹³. Opat wraz z konwentem aż trzykrotnie napominali go, daremnie przypominając o jego zobowiązaniach. Sytuacja zmieniła się po 30 listopada 1576 roku, kiedy to zmarł opat hradyski Kašpar z Litovli. Jego śmierć otworzyła przed Ponętowskim nowe perspektywy na objęcie opactwa, a spór z klasztorem rozgorzał z większą siłą.

Być może jeszcze w grudniu 1576 roku kanonicy wybrali na nowego opata dotychczasowego przeora Pavla Grünwalda. Zwrócili się z prośbą o zatwierdzenie ich wyboru do Rudolfa II, który wstąpił na tron po śmierci swego ojca w październiku 1576 roku¹¹⁴. Kanonicy nie otrzymali jednak żadnej odpowiedzi – najprawdopodobniej ze względu na nierozwiązaną sprawę nadania koadiutorii Ponętowskiemu, który po śmierci Kašpara z Litovli byłby oczywistym kandydatem na nowego opata. Zwrócili się więc do cesarza ponownie z tą samą prośbą, wyjaśniając obszernie, dlaczego żądanie koadiutorii dla Jana Ponętowskiego jest nieważne. Ich zdaniem było ono przede wszystkim niezgodne z kanonami i przywilejami zakonu oraz dekretami soboru trydenckiego¹¹⁵. Wskazywali także, że Ponętowski, mimo napomnień, nie spełnił żadnego ze stawianych mu wymagań, a wskutek tego nie nastąpiło zatwierdzenie koadiutorii przez papieża. Kanonicy przewidywali, że Ponętowski może usprawiedliwiać niewywiązanie się ze zobowiązań swoją chorobą („*propter suam infirmitatem*”), lecz stwierdzali, że czuł się dobrze zarówno długo przed, jak i po napomnieniach ze strony nieżyjącego już opata i konwentu. Chociaż nie jest to całkiem jasne, to wydaje się, że kanonicy wskazywali na zły stan zdrowia jako tymczasową komplikację, a nie przeszkodę kanoniczną dla złożenia profesji zakonnej. Pogłoski o bliżej nieokreślonej chorobie Ponętowskiego, która uniemożliwiła mu przyjęcie habitu i złożenie ślubów zakonnych, były rzekomo powszechne wśród ludu („*prout in vulgus spargere auditur*”)¹¹⁶.

¹¹¹ Listy są datowane na 9 i 26 maja 1576. Daty jednego z listów nie udało się rozczytać, NAP, Morava, inv. č. 2205, 2208.

¹¹² NAP, Morava, inv. č. 2205.

¹¹³ „*Nemo est qui ignoret quos sumptus fecerit et quae contraxerit debita in Civitate Olomucensi vivens tanquam laicus*”, NAP, Morava, inv. č. 2208.

¹¹⁴ Zachowało się kilka listów dotyczących protestów klasztoru, zob. NAP, Morava, inv. č. 2205, 2208.

¹¹⁵ Na mocy przywileju Władysława II Jagiellończyka w 1510 roku zgromadzenie uzyskało prawo do wolnego wyboru opata, który miał być zatwierdzany przez władcę. Kanonicy załączyli kopie tych pism do opisanej wyżej korespondencji; sam list przewodni nie jest jednak datowany, zob. NAP, Morava, inv. č. 2205.

¹¹⁶ NAP, Morava, inv. č. 2205.